

26. ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 250, арк. 6.
27. Там само, арк. 4.
28. Там само, арк. 2.
29. Державний архів Харківської області, ф. 19, оп. 1, спр. 357, арк. 253 зв.
30. Аэрофотосъемка Второй мировой войны. Чугуев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://warfly.ru/?lat=49.834189&lon=36.698456&z=12>
31. Трефилова И.В. Декоративные росписи итальянских художников в интерьерах Петербурга конца XVIII – первой трети XIX века : дис... канд. искусствоведения : 17.00.04 / Санкт-Петербургская Государственная Художественно-промышленная Академия. – СПб., 2005. – С. 99, 104.
32. ЦДІАК України, ф. 1353, оп. 1, спр. 303, арк. 82.

***Бучастая С.И.* Путевой дворец в Чугуеве – памятник Украинского военного поселения первой половины XIX в.**

В статье на основе анализа собранных и систематизированных архивных и библиографических источников прослеживается история возникновения и функционирования одного из редких объектов инфраструктуры военных поселений кавалерии первой половины XIX в. на территории Харьковской губернии – Путевого дворца в городе Чугуеве.

Ключевые слова: военные поселения, Путевой дворец, Чугуев.

***Buchasta S.I.* The en route imperial palace (Travelling palace) in Chuhuyiv is the monument of the Ukrainian military settlement of the first half of the 19 century**

In the article on the basis of the collected and systematized archival and bibliographic sources we can trace the genesis and functioning of the en route imperial palace – one of the rare infrastructures of cavalry military settlements of the first half of the XIX century on the territory of the Kharkov province.

Key words: military settlements, the en route imperial palace (Travelling palace), Chuhuyiv.

Подано до друку: 20.10. 2013 р.

УДК 94(477.52)«16»

Є.М. ОСАДЧИЙ

Битва під Козацькою Дібровою як фінал протистояння під Конотопом 1659 р.

У роботі розглядаються події, що відбулися після поразки московського війська під Соснівною. На основі архівних і археологічних даних аналізуються дії очільників українського та московського війська. Наводяться маловідомі факти про перебіг битви під с. Козацька Діброва, що відбулися у період відступу московського війська від Конотопа до Путивля.

Ключові слова: Конотоп, Соснівка, Путивль, Козацька Діброва, переправа, битва.

Вивчення воєнної історії країн або народів часто тісно пов'язане з політичними й ідеологічними аспектами життя сучасних країн. Військове минуле народів стає основою патріотичного виховання та гордості за свою країну та предків. Але об'єктивне вивчення подій військових конфліктів часто зазнає впливу особистих уподобань учених, які дотримуються певних ідеологічних

уподобань. Такі випадки приводять до появи дискусій, що мають не тільки наукове, але й ідеологічне забарвлення.

XVII ст. у Європі було насиченим військовими конфліктами, куди були втягнуті цілі держави та народи. Не стали виключенням і українські землі. Конфлікт між козаками та магнатами Речі Посполитої перетворився на війну, куди були втягнуті війська Кримського ханства та найманці з країн Західної Європи. Визвольна війна та підписання Переяславського договору між державою Б. Хмельницького та Московським царством викликала неоднозначну оцінку у козацької старшини. Присутність московських гарнізонів у великих містах України сприймалася як загроза владі гетьмана і старшини. Військовий конфлікт, що розпочався 1658 р. став наслідком реалізації пропольської політики гетьмана І. Виговського та частини козацької старшини. Збройні сутички між військами українського гетьмана та московськими загонами відбувалися на території Лівобережної України і Слобожанщини де проживало населення, яке лояльно відносилось до союзу з Московським царством. Кульмінацією українсько-російської війни 1658–1659 років вважається Конотопська (або Соснівська) битва.

Вивченню питань, пов'язаних із перебігом подій битви під Конотопом присвячено значну кількість наукових праць істориків і краєзнавчих нарисів. Перебіг подій, що відбулися 27–28 червня 1659 р. висвітлений у старшинських літописах, листах і щоденникових записах людей, які перебували у стані українсько-татарського війська. Події під Козацькою Дібровою за масштабом дещо поступаються Конотопській битві, але нерозривно з ними пов'язані. У науковій літературі фінал протистояння під Конотопом не висвітлений детально.

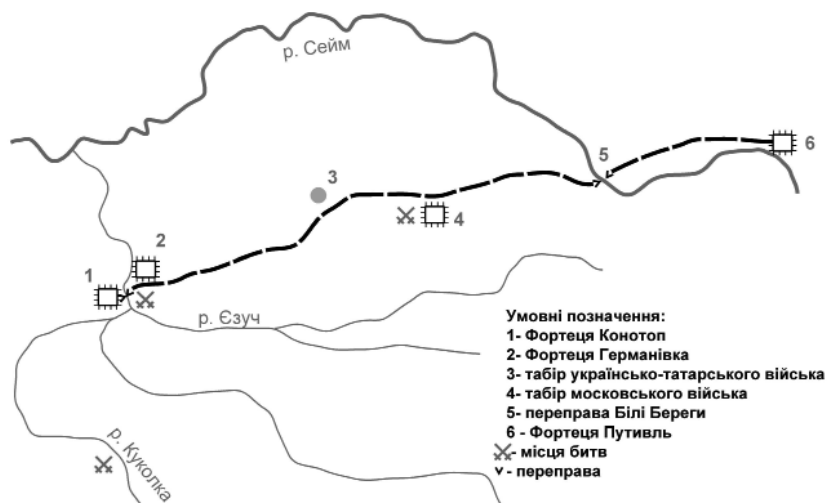
Історіографія питання битви під с. Козацька Діброва доволі незначна. У праці А.Г. Бульвінського наводяться дані щоденникових записів польського офіцера, який перебував на службі у гетьмана І. Виговського [5, с. 399–400]. Однак автор тільки подає цитати, залишаючи поза увагою значення викладених у архівних документах подій. Решта вчених наводить цитату з «Історії Русів», яка твердить, що «князь же с малими, розпорошеними рештками своїх військ пробирався лісами вгору ріки Сейм і сховався в Путивлі» [7, с. 198]. Однак свідчення «Історії Русів» спростовується даними археологічних досліджень і документами, складеними очевидцями подій. Загалом, у науковій літературі – як дореволюційній, так і сучасній – основна увага приділяється висвітленню подій, що відбулися під час облоги Конотопа та битви під Соснівкою. Але це тільки перша, хоча і найяскравіша сторінка протистояння двох армій під Конотопом. Аналізуючи наслідки цієї події не можна ігнорувати дії воєначальників обох армій, що, у свою чергу, приводить до необ'єктивності оцінювання наслідків битви.

Метою роботи є реконструкція подій, що відбулися від поразки московського війська під Конотопом до форсування Сейму та прибуття до Путивля.

Утративши свою кавалерію та не в змозі отримати поповнення, кн. Трубецький почав відступ від Конотопа. Цим скористався конотопський гарнізон, який завдав удару по відступаючих московських військах і захопив південну переправу через р. Єзуч.

Відступ військ кн. О. Трубецького відбувався у напрямку Путивля. Для цього потрібно було переправитися через р. Єзуч. Переправа через розпочалася 29 червня 1659 р. Дана річка не широка, проте вона має досить болотисту заплаву. Переправити військо вбхід було досить важко. Поблизу Конотопа у середині XVII ст. існувало дві переправи. Вони зображені Г.Л. де Бопланом на плані міста Конотоп [4, карта]. Північна переправа знаходилася на шляху Ромни-Путивль. Південна – північніше острова Св. Миколая. Кн. О. Трубецьким було розпочато переправу через Єзуч на північній переправі, одночасно стримуючи напади козаків і татар на табір. Перевести значну кількість піхоти й обоз через нешироку переправу було вкрай важко. Війська І. Виговського захопивши південну переправу постійно обстрілювали московські війська, що переходили на правий берег р. Єзуч.

На лівому березі р. Єзуч для захисту від козацько-татарського війська використовували польові укріплення московського війська зведені ще у період облоги Конотопа. Для захисту московських військ на правому березі Єзуча



Карта-схема бойових дій між військами І. Виговського та кн. О. Трубецького влітку 1659 р.

кн. О. Трубецький використовував розташовану над переправою фортецю Германівка (рис. 3). Потужний шар горілого дерева та глини в заповненні внутрішнього рову фортеці свідчить про те, що вона загинула у великій пожежі, причому потім її не відновлювали. Імовірно, що стрільці та пушкарі, які знаходилися у фортеці прикривали переправу московських військ і відбивали напади козаків. Германівка була ключовою ланкою в контролі за переправою. Фортеця спроектована для захисту переправи, західна частина її має прямокутний майданчик посилений ронделями, а дорога прокладена повз її південну частину [8, с. 207–208]. Однак захопити її українцям не вдалося. Таким чином кн. О. Трубецький мав змогу прикривати переправу власних військ артилерійським вогнем. Майже тиждень основні та тиллові підрозділи переправлялися вузькою гаттю через Єзуч. На правий берег були переправлені піхота та легка артилерія. 2 липня 1659 р. остаточно завершилася переправа московського війська через р. Єзуч.

1651 р. А. ван Вестерфельд, перебуваючи у війську литовського коронного гетьмана Я. Радзивілла, створив кілька мініатюр, які увійшли у книгу «Relation vom litauischen Feldzugim Jahre 1651» [12]. На двох із них зображені укріплений возами військовий табір і похідний порядок військового підрозділу. Саме за цими мініатюрами, створеними незадовго до подій битви під Конотопом

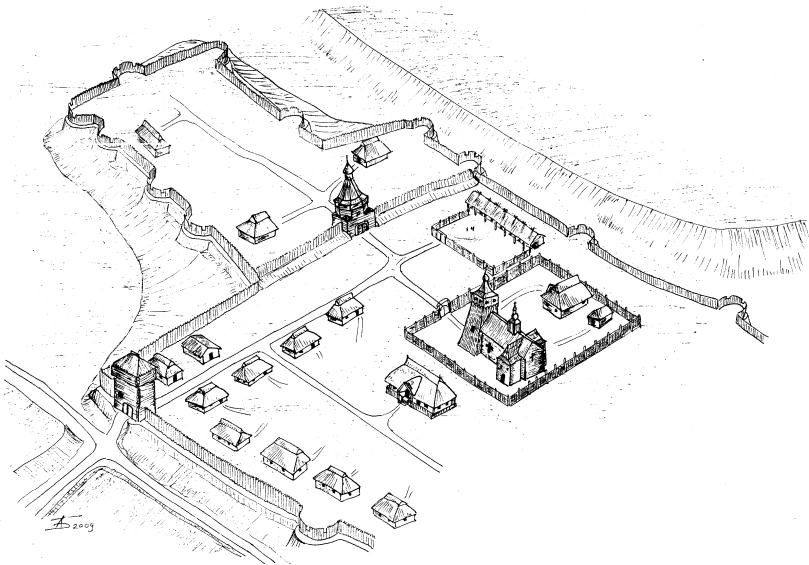


Рис. 3. Фортеця Германівка. Графічна реконструкція О.М. Бондаря.

можна реконструювати порядок відступу московського війська до Путивля та організацію оборони табору під Козацькою Дібровою.

Після переправи через Єзуч московське військо почало рух на захід до Путивля. Старий путивльський шлях позначений на картах кінця XVII – XIX ст. Від Конотопа до Путивля відстань становить близько 32 км. Середина шляху заходиться у районі с. Козацьке Конотопського району і становить 15 км від обох населених пунктів.

За мініатюрою А. ван Вестерфельда бойовий порядок війська кн. О. Трубецького міг бути наступним [12, р. 95]. Спереду невеликий загін авангарду, основний табір був у вигляді прямокутника з возів, а фланги захищали рейтари та стрільці. У ар'єргарді рухалася артилерія (рис. 1). Просування військ проходило за постійних нападів татар і козаків. Укріплений табір рухався дуже повільно, проходячи за день не більше кілометра. Шлях пролягає лівим корінним берегом Сейму, рівним і відкритим. Територія, якою відступали московські війська, була зручною для пересування татарської кінноти. Татари заблокували шлях, а окремі загони діяли між Конотопом і Путивлем, не даючи змоги путивльським роз'їздам пробитися до військ кн. О. Трубецького. Путивльський воевода кн. Долгорукий повідомляв до Москви: «проїхати їм до

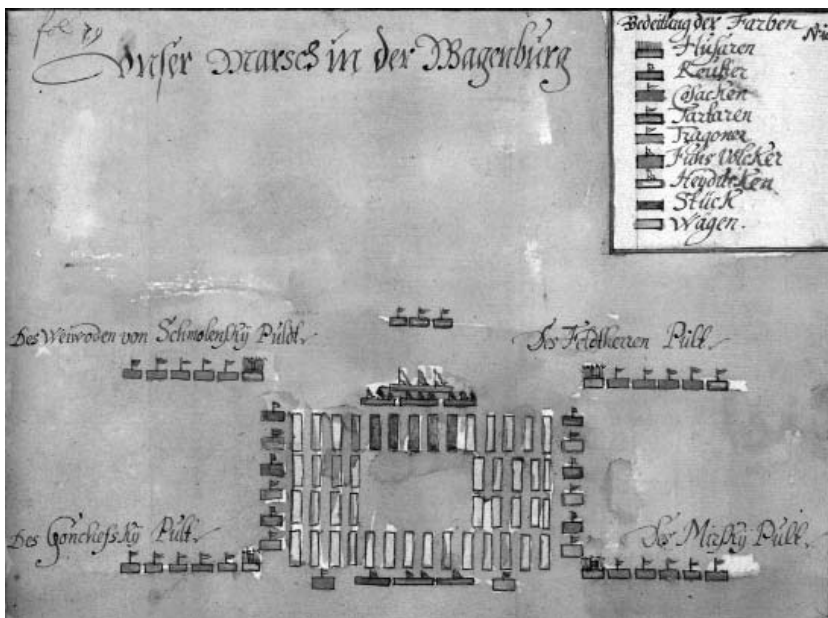


Рис. 1. Зображення схеми побудови литовського війська у поході. Мал. А. ван Вестерфельда 1651 р.

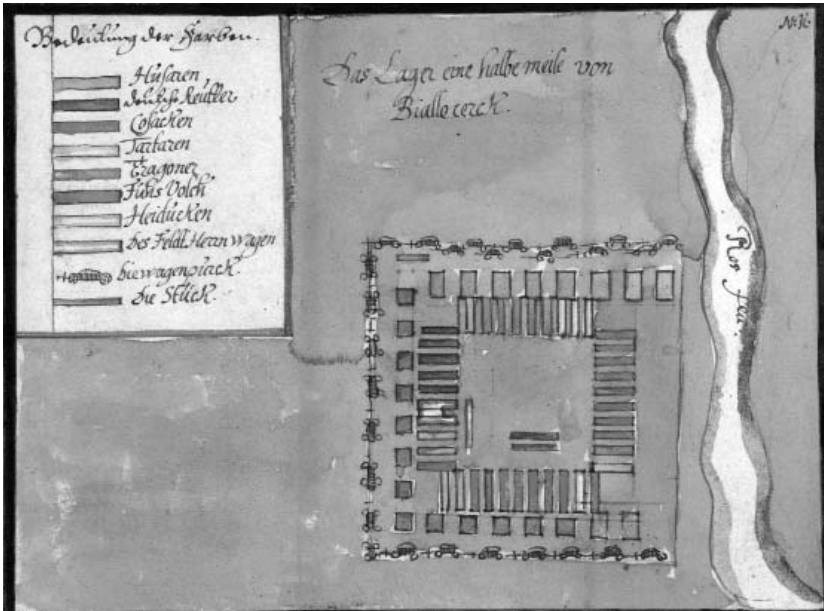


Рис. 2. Зображення укріпленого табору литовського війська. Мал. А. ван Вестерфельда 1651 р. полків не можна, тому що зрадника Івашки Виговського черкаси і татари стоять в с. Бочки від Путивля в 20 верстах, а від Конотопа в 15 верстах, і боярина кн. Трубецького з товаришами табори обложили і дороги всі відняли] [5, с. 399].

Тим часом війська кн. Трубецького, які склалися переважно з рейтар і стрільців, просувалися у напрямку Путивля. Обоз мав чимало возів, на яких встановили легкі гармати та пищалі. Для перепочинку та перегрупування війська поблизу с. Козацька Діброва було вирішено зробити укріплений табір із возів, або «вагенбург» (рис. 2). Це була добре відома форма польових укріплень ще з часу Гуситських війн. Під час козацьких повстань першої половини XVII ст. табори з возів, скріплених ланцюгами, широко використовувалися як ефективний засіб боротьби з кавалерією та піхотою Речі Посполитої. Зображення вагенбурга на мініятурі А. ван Вестерфельда дає змогу з'ясувати як саме міг виглядати табір московського війська під час штурму. По периметру табору розташовувалися скуті вози у один або два ряди. За ними знаходилися стрільці, рейтари й артилерія [12, р. 108].

Війська І. Виговського, які переслідували московське військо не наважувалися на штурм табору, очікуючи підходу основних сил, що зосередилися під Конотопом. Після того, як до татарських загонів підійшла українська піхо-

та, військо кн. О. Трубецького було оточене. «14–15 а також 16 липня їх оточили у Козацькій Діброві від ранку до самої ночі. Цього дня мужньо б'ючи з обох боків як із гармат, так і з рушниць, розгромили частину московського табору, але через великі ворожі сили, які стояли у доброму порядку не змогли їх зупинити, оточивши ворожий табір, або розірвати його в полі. До того ж не так з рушниць, як із потужних гармат безнастанно били, а мали їх у таборі, як кажуть «язики», 80 штук, а 10 розірвалося <...> Ворожий табір був такий великий, що не можна було охопити його оком» [5, с. 399].

У липні з Путивля виступив загін стрільців, метою якого був захист переправи Білі Береги та збір даних про пересування татарської кінноти. За наказом путивльського воєводи кн. Долгорукого: «біля Путивля по надовбам і від'їзні караули учинили міцні проти попереднього з прибавкою і по річці Сейм на перевозах поставили голів з сотнями і наказали їм стерегти пильно без усяких послаблень, щоб війські люди через Сейм річку без відома не пройшли і над містом таємно і раптово зла якого не учинили» [5, с. 400].

З початком бойових дій за наказом кн. Долгорукого, на переправі постійно перебував загін кінних стрільців. Донесення про перебіг подій облоги та битви під Конотопом відправлялися безпосередньо до Москви. Московський цар дуже уважно слідкував за перебігом подій в Україні. Переважна більшість грамот, що стосуються подій під Конотопом опублікованих у збірці «Акты Московского государства», мають позначки в кінці: «Чтено государем» та зауваження щодо ситуації, що склалася [1, с. 666–668].

Після нічного бою московські війська розпочали відступ до Путивля. Для цього їм необхідно було форсувати Сейм. Це відбулося на переправі Білі Береги. Білоберегська переправа знаходиться за 10 км на південний захід від Путивля. Вона відома ще з кінця XVI ст. і згадується у розпису маршрутів путивльських прикордонних сторож. Часто переправа фігурує в документах середини XVII ст. у контексті появи татарської загрози Путивлю [3, с. 9]. У цьому місці Сейм робить петлю і тече у напрямку північ-південь. Корінний берег не такий крутий, а заплава досить широка для того, що умістити значну кількість людей і обоз. За кілька років до подій війни 1658–1659 років переправу через Сейм та дорогу з Конотопа до Путивля описав П. Алеппський, який супроводжував патріарха Макарія до Москви [2, с. 96].

Після битви під Козацькою Дібровою І. Виговський більше не наважувався на відкритий напад на військо кн. Трубецького. Значні втрати, які понесли союзники, змусило гетьмана вдатися до іншої тактики. Московське військо постійно піддавалося нападам невеликих загонів татарської кінноти, у той час як основні сили знаходилися на відстані: «як государеві люди прийшли до річки

Сейм і Виговський з черкасами став обозом на полі поряд з обозом государевих людей, а хан з ордою стояв від нього за півверсти; і стояли вони на тому місці два дні, а з того місця перейшли вони 5 верст і стали під Путивлем на горі від Путивля в 10 верстах, і на тому місці стояли два дні»[5, с. 400].

У бою під Козацькою Дібровою армії помінялися місцями. Гетьман І. Виговський забувши, чим саме він зобов'язаний перемозі під Конотопом, повів татар та легку піхоту на штурм укріпленого табору московського війська. Під час штурму позицій укріпленого табору вогнем рушниць і легких гармат було завдано чималих втрат війську І. Виговського. Особливих втрат зазнала татарська кіннота. Це призвело до того, що частина татар залишила табір і повернулася під Конотоп. Війська, що залишилися з гетьманом, були не в змозі нанести вирішального удару по табору кн. О. Трубецького. В свою чергу московське військо відступало повільно, прикриваючись возами зі встановленими на них гарматами. У разі, якщо стрій був би порушений, загибель московського війська була б досить імовірною.

Локалізувати місцезнаходження табору кн. Трубецького та місце переправи через Сейм можна, використавши топографічні карти XIX ст., де позначені згадувані у тексті с. Бочечки та Козацька Діброва та хутір Білі Береги. На території с. Козацьке Конотопського району виявлені кілька предметів озброєння, які датуються XVII ст. і можуть бути пов'язані з подіями битви. Це свинцеві кулі, ядра, фрагменти шабель і бронзова поясна та збройна гарнітура.

Щодо питання про втрати обох сторін у битві точних даних поки що не встановлено. Практично всі українські історики подають цифру українських втрат близько 4 тис. Українські дослідники, посилаючись на дані літописів Самовидця та С. Величка, припускають, що в битві московська армія втратила вбитими і полоненими від 20 до 30 тис., окремі історики вважають, що цифра втрат могла досягати 60 тис. чол. Проте публікація інформації про втрати московських військ іде практично без посилань на першоджерела.

Найбільш вірогідну цифру втрат обох армій наводить О.І. Рігельман. Загальні втрати московського та українсько-татарського війська близько 10 тис. чоловік [11, с. 292]. Тобто в середньому втрати армій становлять 5 тис. вояків, що підтверджується московськими джерелами. У грамотах Розрядного приказу за 1569 р. майже не міститься інформації про втрати армії кн. О. Трубецького. Це пов'язано з тим, що підрахунок втрат вівся довго з притаманною московській бюрократичній машині скрупульозністю. До того ж війська, що були виведені з-під Конотопа були посилені поповненням з внутрішніх регіонів Московії та відправлені до Охтирки. У такій ситуації точний підрахунок втрат вести важко зважаючи на майже повне винищення окремих підрозділів, їх командирів та обозу. Взагалі про наслідки битви в російських джерелах пові-

домляється наступне: «всего на конотопском большом бою и на отводе полку боярина и воеводы князя Алексея Никитича Трубецкого съ товарищи московского чину, городовых дворян и детей боярских, и новокрещенов мурз и татар, и казаков, и рейтарского строю начальных людей и рейтар, драгунов, солдат и стрельцов побито и в полон поймано 4761 человек» [10]. Отже заяви про втрати московського війська у 20–30 тис. чол. є безпідставними і такими, що спираються на неперевірені джерела. Також слід зауважити, що втрати рахували цілому, без поділу на вбитих, поранених і полонених. За статистикою, більшість втрат у війську становлять саме поранені та полонені. На цей час в районі Соснівки та Шаповалівки не знайдено жодного поховального комплексу козацького часу, що можна було б ототожнити з похованнями загиблих у битві під Соснівкою. Місцеві краєзнавці намагаються інтерпретувати великий курганний могильник на південь від Конотопа як місце поховання вояків, загиблих у битві. Але обстеження та картографування курганів свідчить про їх більш ранній час. Імовірно, вони належать до споруд над похованнями раннього залізного віку. Вірогідно, переважна частина загиблих у бою козаків та стрільців поховані на церковних цвинтарях Конотопа та навколишніх сел. Традиції ховати загиблих на полі бою в неосвяченій землі на Слобожанщині поки не зафіксовані ані писемними джерелами, ані даними археологічних досліджень.

Отже, події, що відбулися влітку під Конотопом мали кілька етапів. Перший – облога міста, що тривала кілька тижнів. Фіналом цього етапу можна вважати битву під Соснівкою та поразку московської кавалерії. Другий етап – відхід війська кн. Трубецького під Путивль. Тут можна виділити тривалу переправу московського війська через Єзуч і перехід під с. Козацька Діброва. Третій етап – битва під Козацькою Дібровою, відступ українсько-татарського війська та переправа через Сейм військ кн. Трубецького. Прослідкувавши хроніку подій, що мали місце після битви під Соснівкою можна зробити висновок, що їх перебіг значно ширший у часі та складний з точки зору військової тактики. Ці події потребують додаткового вивчення як в архівах, так і археологічними методами та об'єктивної оцінки воєнними істориками.

Джерела та література

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук [ред. Н.А. Попов]. Том 2. – Разрядный приказ. – Московский стол. – 1635–1659. – СПб. : типография Императорской Академии наук, 1894. – 773 с.
2. *Алепский П.* Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. Перевод с арабского Г. Муркоса (по рукописи Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел). – Выпуск второй (от Днестра до Москвы) / П. Алепский. – М. : в Университетской типографии, Страстной бульвар, 1897. – 202 с.

3. *Беляев И.Д.* О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И.Д. Беляев. – М. : в Университетской типографии, 1846. – 117 с.
4. *Боплан Г.Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Боплан Гійом Левассер де // Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький – К. : Наукова думка, 1990. – С. 17–114. – (Карта).
5. *Бульвінський А.Г.* Українсько-російські взаємини 1657 – 1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи / А.Г. Бульвінський. – К., 2008. – 680 с.
6. *Вавричин М.* Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К. : ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.
7. *Історія Русів* : [укр. переклад І. Драча]. – К. : Рад. письменник, 1991. – 318 с.
8. *Коротя О.В.* Каталог пам'яток військової справи Сумщини XVII ст. (Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська область») / О.В. Коротя, Є.М. Осадчий / Пам'ятки історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст. – Суми : Джерело, 2011. – С. 177–223.
9. *Мицик Ю.А.* Іван Виговський / Ю.А. Мицик // Володарі гетьманської бурави: Історичні портрети. – К., 1994. – С.191–234.
10. Російський державний архів давніх актів, ф. 123, оп. 1, стлб. 114, л. 8–15.
11. *Рігельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О.І. Рігельман : [вступна стаття П.М. Сага, В.О. Щербак]. – К. : Либідь, 1994. – 768 с.
12. *Kralovska kanonie premonstretu na Strachove.* – DB-V-86. – «Relation vom litauischen Feldzugim Jahre 1651». – № 20. – 134 p.

Осадчий Е.Н. Битва под Казацкой Дибровой как финал противостояния под Конотопом 1659 г.

В работе рассматриваются события, имевшие место после поражения московских войск под Сосновкой. На основе архивных и археологических данных анализируются действия военачальников украинского и московского войска. Приводятся малоизвестные факты о ходе событий, которые произошли в период отступления московских войск из-под Конотопа в Путивль.

Ключевые слова: Конотоп, Сосновка, Путивль, Казацкая Диброва, переправа, битва.

Osadchiy E.M. Battle of Cossack Dibrova as final confrontation of Konotop in 1659

This paper analyzes the events that occurred after the under Sosnivka were broken parts cavalry army of prince Trubetsky. Based on archival data reproduced the events that occurred during the crossing over the river Moscow troops Ezuch. Actions analyzed by prince Trubetsky organization crossing and further retreat on Putyvl. According miniatures Dutch artist Abraham van Westerfeld offered reconstruction build Muscovite troops marching on the path of retreat in Putyvl. Images of the device allows to present the supply train camp Muscovite troops during his night assault on the Ukrainian-Tatar forces. The data on the losses that were incurred by both sides during the Battle of Konotop, crossing Ezuch and the Battle of the Cossack Dibrova. Hostilities under Cossack Dibrova allied forces could not finally defeat the army of Prince Alexei Trubetsky. Loss of the allied forces did not allow them to continue fighting under Putyvl.

Key words: Konotop, Sosnivka, Putyvl, Cossack Dibrova, crossing, battle.

Подано до друку: 27.03. 2014 p.